

פרשת בחוקותי: הליכה וטיול

א. הקדמה

פותחת הפרשה בהתנאה ששכרה הרבה מאוד :

אם בְּחֻקֹּתַי תֵּלְכוּ וְאֶת מִצְוֹתַי תַּשְׁמְרוּ וְעֲשִׂיתֶם אֹתָם. וְנָתַתִּי גִשְׁמִיכֶם בְּעֵתָם וְנָתַנָּה הָאָרֶץ יְבוּלָה וְעֵץ הַשָּׂדֶה יִתֵּן פֶּרִי... וְהִתְחַלֵּקְתִּי בְּתוֹכְכֶם וְהִיִּיתִי לָכֶם לֵאלֹהִים וְאַתֶּם תִּהְיוּ לִי לְעָם.¹
דברי התורה דורשים הסבר ביחס בין קיום התנאי לבין שכרו, הרי קיומו הוא קיום רוחני, שמירת המצוות, ואילו שכרו הוא שכר גשמי.²

זאת ועוד, השכר הגשמי המובטח, כ'עץ השדה יתן פרי', מהווה שינוי טבע הבריא, שגם עצי סרק יתנו פירות,³ דבר המצריך ביאור כיצד ע"י קיום התנאי מצדנו ישתנה טבע הבריא.
בנוסף, רש"י (ויקרא כו, ג) מבאר את חלק האדם בקיום התנאי :

אם בְּחֻקֹּתַי תֵּלְכוּ - יכול זה קיום המצוות! כשהוא אומר ואת מצוותי תשמרו, הרי קיום המצוות אמור, הא מה אני מקיים אם בחוקותי תלכו, שתהיו עמלים בתורה.
דבריו צריכים ביאור בפשט הפסוק המדבר על הליכה, 'בְּחֻקֹּתַי תֵּלְכוּ', בעוד רש"י מפרש הליכה זו על עמל תורה. בנוסף, הפסוק מדבר על חוקים, 'בְּחֻקֹּתַי', ועמל לימוד התורה אינו בבחינת חוקים.

ב. הליכת הרשות

מהלך חיי האדם שזור מעיסוקים גשמיים ומעיסוקים רוחניים, השלובים יחד, דרכם מנתב האדם את ימיו. שילוב זה אינו ניתן לפירוד, לא יתכן שיעמול אדם לפרנסתו ללא בקשה ותפילה להצלחתו בה, כדברי **המשנה** (קידושין פ"ד מ"ד): "רבי מאיר אומר, לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקיה וקלה, ויתפלל למי שהעושר והנכסים שלו". וכן להיפך, "אם אין תורה אין קמח".⁴
אולם, מהי הדרך לאיזון הראוי והנכון דרכו יוכל האדם לנתב דרכיו בזה העולם.
על כך כתב **הרמב"ם** (הלי' דעות פ"ג ה"ב) :

צריך האדם שיכוון ליבו וכל מעשיו כולם לידע את השם ברוך הוא בלבד, ויהיה שבתו וקומו ודיבורו הכל לעומת זה הדבר.

בדבריו, ממשיך הרמב"ם ומבאר את הליכות האדם במהלך יומו, אשר סובבים המה על ציר עבודת ה', כאכילה ושתיה למטרת עבודת ה' וכדו'.

דברים אלו הובאו ב**טור** (או"ח סימן רלא) **בשם רבינו יונה** :

כללו של דבר, חייב אדם לשים עיניו וליבו על דרכיו ולשקול את כל מעשיו במאזני שכלו. וכשרואה דבר שיבוא לידי עבודת הבורא יתעלה, יעשהו ואם לאו אל יעשהו. ומי שמידות האלה מצויות בו, נמצא שעובד את בוראו כל ימיו אפילו בשעת שבתו וקומו והילוכו ובשעת משאו ומתנו.

¹ ויקרא (כו, ג-ד; שם פסוק יב).

² ראה **אברבנאל** (ויקרא כו, ג) שהביא שבעה טעמים ליישוב קושי זה.

³ ראה : רש"י (ויקרא כו, ד).

⁴ **אבות** (פ"ג מ"ז).

יסודם של דברים הוא מדברי שלמה המלך (משלי ג, ו): "בְּכָל דְּרָכֶיךָ דַּעְהוּ וְהוּא יִשָּׁר אַחֲרֶיךָ", כשהכוונה היא: "בכל ענייניך דע את ה', רצונו לומר תן דעתך לחשוב לעשות מעשיך למען יבוא בדבר תועלת לקיים דבר ה' ואז הוא יוליכך באורח מישור ותצליח בה"⁵.

אמנם, לא כל ההליכות שוות המה; יש הליכה לדבר מצווה ויש הליכה לדבר הרשות, "בְּלִקְתָּךְ בְּדֶרֶךְ" ⁶. גם הליכה בדרך הרשות אפשרית היא, ובתנאי שישים האדם מגמת הליכתו זו לעבודת ה'. יורו על כך דברי התורה הנאמרים מידי לילה ויום: "וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אֶנְכִי מֵצֵוְךָ הַיּוֹם עַל לְבָבְךָ... וְדַבַּרְתָּ בָם בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתְךָ וּבְלִקְתָּךְ בְּדֶרֶךְ וּבְשֹׁכְבְּךָ וּבְקוּמְךָ"⁷.
לאמר, מקבלת היא הליכת הרשות, 'בְּלִקְתָּךְ בְּדֶרֶךְ', תוקף של עבודת ה' בגין היות 'הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אֶנְכִי מֵצֵוְךָ הַיּוֹם עַל לְבָבְךָ'. באופן בו חורט האדם את רצון ה' בקבלת עול מלכותו על לוח ליבו, הרי שגם הליכה לדבר הרשות, לצרכיו הפרטיים והגשמיים, מקבלת משמעות רוחנית⁸.

לאור דברים אלו יתכן להסביר את דברי רש"י: 'אִם בְּחֻקֵּי תִלְכוּ - שתהיו עמלים בתורה', ובהקדמת ההבדל בין חוק למשפט: שונה הוא החוק מן המשפט ביחס ההבנה, כדברי רש"י (יומא סז ע"ב): "משפטי - משמע דברים המיושרים, והדין נותן לעשותו. חוק - משמע שאינו אלא גזירת מלך"⁹. הגם שיכול המחוקק לצוות על יישום חוקיו, אבל אינו יכול לצוות על ההזדהות עימם, הזדהות התלויה בכוונת הלב, שהרי מחמת שטעמו של החוק רחוק משכלו של האדם, כן עשייתו חיצונית לו.

לשם כך מבקש הקב"ה מאיתנו 'אִם בְּחֻקֵּי תִלְכוּ' - "אין אם אלא לשון תחנונים"¹⁰, מבקש ומתחנן הוא הבורא שניצור הזדהות וכוונת הלב עם החוקים, הגם שאינם מובנים לנו מבחינה שכלית. לצורך הזדהות לבבית זו נדרשת היא פתיחת הלב, שימת הדברים האלה על לבבך ליצירת הזדהות גם עם החוקים מחמת קבלת עול מלכותו. לא בכדי 'חוק' הוא מלשון חקיקה, שימת הדברים 'על לְבָבְךָ' לצורך הזדהות.

לאחר שימת הדברים על הלב, ההזדהות עם החוקים, יוכל האדם לממש את 'בְּכָל דְּרָכֶיךָ דַּעְהוּ', שגם דרך הרשות, ההליכות לעניינים הגשמיים הנצרכים, תנותב למטרת עבודת ה'.
זו כוונת רש"י: 'אִם בְּחֻקֵּי תִלְכוּ' - שתהיו עמלים בתורה' - גוררת היא ההזדהות עם החוקים שהעמל הגשמי לצרכי הגוף מנותב עפ"י התורה, שתהיו עמלים עפ"י התורה.

⁵ מצודת דוד (משלי ג, ו).

⁶ דברים (ו, ז; יא, יט). ראה: סוכה (כה ע"א).

⁷ דברים (ו, ו-ז).

⁸ ראה: אור החיים (ויקרא כו, ג).

⁹ ראה עוד: רש"י (ויקרא יח, ד).

¹⁰ עבודה זרה (ה ע"א).

ג. דוד המלך

לאור הדברים הללו נבין את דברי **המדרש** (ויקרא רבה, פרשה לה, א):
 אִם בְּחֻקֵּי תִלְכוּ - הֵה"ד חֲשַׁבְתִּי דְרָכֵי נְאֻשִׁיכָה רְגְלֵי אֶל עֲדֻתֵיךְ, אִמַר דָּוִד: רַב־שָׁע, בְּכָל יוֹם
 וַיִּוֹם הַיִּיטִי מַחֲשָׁב וַאֲמַר לַמָּקוֹם פְּלוֹנִי וּלְבֵית דִּירָה פְלוֹנִית אֲנִי הוֹלֵךְ, וְהָיוּ רַגְלֵי מִבִּיאוֹת
 אוֹתִי לְבֵתִי כְנִסִּיּוֹת וּלְבֵתִי מִדְּרָשׁוֹת, הֵה"ד נְאֻשִׁיכָה רְגְלֵי אֶל עֲדֻתֵיךְ.
 ותמוה הדבר, הלא דוד המלך לא היה הולך למקום פלוני ולבית דירה פלונית אם לא היה לו צורך
 מהותי בכך, וא"כ נטיית דרכיו מהם לכיוון בית המדרש מלמדת שלא עשה את מבוקשו ההכרחי.
 אלא הביאור הוא כאמור לעיל, אף שהלך למקום פלוני לצרכיו הגשמיים ההכרחיים לפרנסת
 ישראל, מ"מ בהליכתו זו הייתה כל כוונתו לשם שמים בבחינת 'בְּכָל דְרָכֶיךָ דְעָהוּ'. וזהו שאמר
 שרגליו מוליכות אותו לבית המדרש, היינו שתכלית ההליכות הגשמיות לדברי הרשות היא כדי
 שיוכל אח"כ לעסוק בתורה. נמצא, שגם בהליכות הרשות מתקיימת היא עבודת ה'.

ניתן להרחיב את היריעה אודות דוד המלך שיישם מגמה זו, מעיון בדברי **הבבלי ברכות** (ג ע"ב):
 כינור היה תלוי למעלה ממיטתו של דוד, וכיון שהגיע חצות לילה בא רוח צפונית ונושבת בו
 ומנגן מאליו, מיד היה עומד ועוסק בתורה עד שעלה עמוד השחר. כיון שעלה עמוד השחר
 נכנסו חכמי ישראל אצלו, אמרו לו: אדונינו המלך, עמך ישראל צריכין פרנסה. אמר להם:
 לכו והתפרנסו זה מזה.

מתוקף תפקידו הוצרך דוד המלך להתעסק בצרכים הגשמיים של עם ישראל ולפרנסם, אך כל
 עיסוקיו הגשמיים הללו היו על-דרך התורה, בבחינת 'בְּכָל דְרָכֶיךָ דְעָהוּ', כפי שנאמר על מלך ישראל:
 "וְהָיָה כְשֶׁבִתּוֹ עַל כִּסֵּא מַמְלָכְתּוֹ וְכָתֵב לוֹ אֶת מִשְׁנֵה הַתּוֹרָה הַזֹּאת... וְהָיְתָה עִמּוֹ וְקָרָא בּוֹ כָּל יְמֵי
 חַיָּיו"¹¹, שמלך ישראל הצטווה לקרוא את כל מהלך חייו מהתורה, שהתורה תיישר את דרכו גם
 בהליכותיו בעניינים הגשמיים.

אולם, חשש דוד המלך שהעיסוק המתמיד בצרכים הגשמיים יפיג ממנו את ריח התורה וממילא לא
 יוכל לנתב דרכיו אלו על-ידה, לכן החזיק בקרבו כלי-מדידה¹² המורה לו שבעת בו עומד לסור ממנו
 ריח התורה מחמת שקיעותו בעניינים הגשמיים, תבוא בקרבו התעוררות רוח קדושה בכדי למלא
 את מאגרי התורה והיראה למען ימשיך לעסוק בעניינים הגשמיים בדרכה.

זהו הכינור התלוי מעל מיטתו - המיטה רומזת לשקיעות בענייני החומר, אך הכינור התלוי ממעל
 לה משמש כמד-לחץ למקרה בו השקיעות תתגבר. ולכן, 'כיוון שהגיע חצות לילה', עת בה שולטת
 החשיכה ועיבוי החומר, אז 'בא רוח צפונית', הצפונה וגוזה בעמקי נשמתו ומנשבת דרך נימי הכינור
 לעורר את רוח הקדושה שבו לעסוק בתורה כדי שלעת בוא עלות השחר, בהרגשת האורה מתוקף
 קדושת התורה, יוכל להתעסק בעניינים הגשמיים הנצרכים ולכוונם בדרך התורה.

¹¹ דברים (יז, יח-יט).¹² ראה: רש"י הירש (תהילים קנ, א), שהכינור מביע את המחשבה וההיגיון בה'.

ניתן להוסיף בכך, שבחר דוד המלך להשתמש דווקא בכינור המסמל את השלימות הבאה מתוך הריבוי, שהרי היו בו בכינור המקדש שבעה מיתרים¹³, מספר המורה על הריבוי הטבעי בזה העולם, אך מתאחד ריבוי זה לשורש אחד המאחד כולם, כדברי המהר"ל (נצח ישראל, פרק לב):

ראוי שיהיה הכינור שהוא השמחה והשבח אל השי"ת כפי השלימות אשר הוא בעולם, כי השלימות בעולם הוא ריבוי שהוא בעולם, ומספר שבעה תמצא בכל מקום על הריבוי... ולכך היה הכינור במקדש של ז' נימין, שהשמחה של עולם הזה, דהיינו מפני השלימות שיש בו הריבוי וזהו שלימותו.

ראוי הוא הכינור להביע את הרעיון שכל הדרכים המורות על ריבוי, גם דרך הרשות והעיסוק בעניינים הגשמיים, באות לידי כינוס למקור אחד - 'בְּכָל דְּרָכָיָךְ דָּעָהוּ'.

ד. טיול עם הקב"ה

ההליכה לפני ה' בכל הדרכים, 'אִם בְּחֻקֹּתַי תֵּלְכוּ', מקבלת מענה מאת הקב"ה בשכרה: "וְהִתְחַלֶּקְתִּי בְּתוֹכָם"¹⁴ - "אטייל עמכם בגן עדן"¹⁵. אולם, שכר זה דורש ביאור רב במכלול השכר האמור בפרשה אשר מתמקד בשכר גשמי ואילו שכר זה חורג ומלמד על שכר בגן עדן.

הביאור הוא כך: לאחר שהאדם זוכה וחורט על לוח ליבו את 'הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אֶנְכִי מְצֻדָּה', ומפנה את עיסוקיו הגשמיים לעבודת ה', הרי שחיי הגשמיים הנצרכים מקבלים משמעות של קדושה, עד כדי כך שזוכה לקדשם לשם ה', דבר המרמז בטיול עם הקב"ה.

מלבד השותפות בהליכה יחדיו בין האדם לבוראו בטיול, טומן הוא הטיול בחובו את המזיגה בין העולם הטבעי ויופי הבריאה לבין ההכרה שכל עניינים אלו הגשמיים-טבעיים ממקור אחד המה.

תורה על כך **המשנה** (אבות פ"ג מ"ז):

המהלך בדרך ושונה ומפסיק ממשנתו ואומר מה נאה אילן זה ומה נאה ניר זה, מעלה עליו הכתוב כאילו מתחייב בנפשו.

אל לו לאדם להפריד בין ההליכה בדרך, בדרך הרשות, בה מצויים העניינים הגשמיים בשיאם, לבין ההפסקה ממשנתו. זקוק הוא להכיר את בוראו מתוך המציאות הטבעית, בתובנה שגם הטבע והעולם-ההעלם מתנהל ושואב ממקור הקודש¹⁶.

זהו עניינו של הטיול המורה על חיבור מוחלט של האדם עם הבורא, חיבור של שלימות הדרכים, 'בְּכָל דְּרָכָיָךְ דָּעָהוּ', שמכוחה נובעת ההליכה יחדיו, 'וְהוּא יִישֹׁר אֶרְחֶיךָ'.

ביטוי לחיבור העולמות, האדם והבורא בזה העולם בדרך של טיול, מצאנו בדיני סוכה שהשימוש בה הוא: "אוכל ושותה ומטייל בסוכה"¹⁷. והדברים דורשים ביאור, הרי הסוכה המינימאלית היא שבעה טפחים על שבעה טפחים¹⁸ מקום שאינו מאפשר טיול בה.

יתרה מכך, מדוע ציינו חכמים את הטיול המורה על פריצת הגבולות והיציאה למרחב, כחלק מההתנהלות בסוכה, בעוד שמסמלת היא דירת ארעי הסגורה מעבריה.

¹³ ערכין (יג ע"ב).

¹⁴ ויקרא (כו, יב).

¹⁵ רש"י (שם).

¹⁶ ראה עוד: **רמב"ם** (הל' יסודי התורה פ"ב ה"ב): "והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו, בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים ויראה מהן חוכמתו שאין לה ערך ולא קץ מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול"; **הרא"ה קוק** (אורות עמוד קיט); **הרצ"ה קוק** (לנתיבות ישראל, ניוו של אילן).

¹⁷ סוכה (כח ע"ב).

¹⁸ שו"ע (או"ח סימן תרלד סעיף א).

המענה נעוץ בהבנה שבסוכה באים לידי חבירה העולם הגשמי עם זה הרוחני, חבירה המתממשת בהשראת השכינה. מורכבת היא הסוכה מפסולת גורן ויקב¹⁹, מעניינים חומריים שבמציאות, אך מבטאת היא את השראת השכינה, נקראת היא צילא דמהימנותא²⁰ ושם שמים חל עליה²¹. השילוב בין הגשמיות לבין הרוחניות נקרא השראת שכינה, בהתגלות הקדושה במימדים הגשמיים. בצורה כזו זוכה האדם לטייל יחד עם בוראו בצילא דמהימנותא, טיול שעניינו, כאמור, מזיגת העניינים הגשמיים עם אלו הרוחניים, דבר המתגלם בסוכה, וממילא חבירה יחדיו להקב"ה.

ה. השכר הגשמי

לאור האמור נבין היטב את השכר המובטח להליכה בחוקות הבורא, שכר גשמי. **הרמב"ם** (פירוש המשנה פאה א, א) מבאר שעל המצוות בין אדם למקום אין שכר בעולם הזה אלא בעולם הבא, ואילו על המצוות שבין אדם לחבירו יש שכר גם בעולם הזה. טעמו של דבר הוא, כאופן קיום המצווה כן הוא שכרה. כלומר, המצוות בין אדם למקום, כמצוות ציצית ותפילין, מתאפיינות במצוות רוחניות שאין הגוף נהנה מהן, וממילא שכרן יהיה לעתיד. ואילו המצוות בין אדם לחבירו, שעניינן הוא בהנאת הגוף בעולם הזה, שכרן יהיה גם בעולם הזה. לאור המתבאר, מחמת שהאדם שם על ליבו שגם דרכיו הגשמיים הנצרכים משמשים אותו לעבודת הקודש, הרי נמצא שעובד את בוראו גם בעניינים אלו, וממילא שכרו גם בעולם הזה. תורה על כך הברכה האמורה: "וְעַץ הַשָּׁדֶה יִתֵּן פִּרְיוֹ"²² שגם עצי סרק עשויים לעשות פירות²³, דבר שהוא נגד צו הבריאה הטבעי.

אולם, יש בה בברכה זו להעיד על כל הברכות שבפרשייה, שמכיוון שהפך האדם את צרכי הגוף, את העניינים הגשמיים והליכות הרשות למצווה ולעבודת ה', הרי נמצא שהפך את מעשה הסרק הגשמי לתועלת המצווה. ממילא שכרו הוא שגם אילן הסרק, שאין בו תועלת לעולם, יישא פירות, ובכך מתהווה המזיגה בין הגשמי לרוחני בזה העולם.

יש להעמיק במזיגה זו לאור דברי **כתנות אור** (בראשית, ב ע"ב ד"ה שבת) המבאר שבעטיו של חטא אדם הראשון מוציאה הארץ יבול עם קליפה שאינה אכילה, אך לעתיד "עתידה ארץ ישראל שתוציא גלוסקאות וכלי מילת"²⁴, יבול ללא תערובת של פסולת.

והביאור הוא, שחטא אדם הראשון היווה הפרת האיזון בין הרוחני לגשמי, ובהפרתו נקנס על הארץ להצמיח יבול הזקוק לתיקון המאכל. אולם, בעת בה האדם הולך בחוקי הקב"ה ומכניס מימד של קדושה בחייו הגשמיים, הרי שמשיב הוא את עצמו והעולם עימו אל האיזון הראשוני, וממילא שלובים הם יחדיו הגשמי והרוחני. בכך מביא האדם את בחינת העתיד אל ההווה, שגם עץ סרק יִתֵּן פִּרְיוֹ, הפרי שלו זה שהיה לו מימי קדם טרם חטא אדם הראשון²⁵.

¹⁹ סוכה (יב ע"א).

²⁰ זוהר (ויקרא, אמור קג ע"א).

²¹ סוכה (ט ע"א).

²² ויקרא (כו, ד).

²³ רש"י (שם).

²⁴ כתובות (קיא ע"ב).

²⁵ בזה מיושבת קושיית מושב זקנים לבעלי התוספות (ויקרא כו, ד), כיצד נאמר "וְעַץ הַשָּׁדֶה יִתֵּן פִּרְיוֹ", שמשמע את פריו שלו, הרי לאילני סרק אין פירות כלל ועיקר. אלא הביאור הוא כאמור, שמדובר על הפרי שלו קודם החטא.

1. 'כְּעִיר שְׁחֶבְרָה לָהּ יַחְדּוֹ'

שִׁיר הַמַּעֲלוֹת הֵנָּה בָּרְכוּ אֶת ה' כָּל עַבְדֵי ה' הַעֲמָדִים בְּבֵית ה' בְּלִילוֹת. שָׂאוּ יְדֵכֶם קֹדֶשׁ וּבָרְכוּ אֶת ה'.
יְבָרְכֶךָ ה' מִצִּיּוֹן עֲשֵׂה שְׁמִים וְאַרְץ.²⁶

המדרש (ילקוט שמעוני, תהילים רמז תתפג) דורש את הפסוקים באופן הבא:

מאי בלילות? אמר רבי יוחנן, אלו תלמידי חכמים העוסקים בתורה בלילה, מעלה אני עליהם כאילו עוסקין בעבודה.

מחברת היא עבודת הכהנים במקדש בין עליונים לתחתונים, בהורדת השפע מלמעלה לתוככי עולם החומר במטרה לקידושו והעלאתו חזרה למקורו. אשר לכן: "כל כהן שלא נטל ידיו לא ישא את כפיו, שנאמר שאו ידיכם קודש וברכו את ה'"²⁷ - כלומר, מוטל על הכהן העוסק בקידוש החומר והעלאתו למקור הקדושה לשאת את כפיו. את הידיים המסמלות את העיסוק בעולם החומר עליו לשאת אל על, לרומם את העיסוק בחומריות למקור הקדושה, רק באופן כזה יוכל לברך את ה', להבריד ולהמשיך²⁸ את הקדושה ממקורה העליון לעולם החומר וחוזר חלילה למקורה כאשר 'יְבָרְכֶךָ ה' מִצִּיּוֹן עֲשֵׂה שְׁמִים וְאַרְץ'.

מגמה זו הנעשית במקדש מתאפיינת גם בלומדי התורה בלילות, במצב בו שורר החושך על פני ארץ, מתגברת היא החומריות, שומה על האדם לעסוק בתורה ולהאיר את חשכת הלילה בקידוש החומר. במציאות כזו בה האדם מקדש את עיסוקיו החומריים משתתף הוא יחד עם בוראו בתהליך הבריאה, "אֲשֶׁר בָּרָא אֱלֹהִים לַעֲשׂוֹת", שותפות הממשיכה את השראת השכינה ממקורה העליון לעולם החומר וחוזר חלילה בהעלאת עולם החומר למקורו העליון, המסמלת את החיבור בין שמים לארץ כחתימת הפרק הנ"ל. לא בכדי משווה המדרש את לומדי התורה בחשכת הליל לעבודת המקדש בירושלים, שיש בה בירושלים את החיבור בין שמים וארץ, "כְּעִיר שְׁחֶבְרָה לָהּ יַחְדּוֹ"²⁹, היכולה לחבר בין שמים וארץ.

²⁶ תהילים (קלד, א-ג).

²⁷ סוטה (לט ע"א); מדרש (ילקוט שמעוני, רמז תתפג).

²⁸ ברכה מלשון הברכה והמשכת השפע מלמעלה למטה, ראה: נפש החיים (ב, ב; מילואים עמוד רצט); רבינו בחיי (כד הקמח, ערך ברכה; דברים ח, י); רש"י הירש (הגדה של פסח נחלת השר); הנצי"ב (הרחב דבר, בראשית כז, ב).

²⁹ תהילים (קכב, ג).